

عوامل شرح صدر در زندگی انسان از منظر قرآن و سیره معصومین

سیده سمیه نوری^۱

چکیده

شرح صدر در زندگی انسان از جمله موضوعات مورد بحث در حوزه های دینی، اخلاقی، اجتماعی می باشد. یکی از پاداش های معنوی که صالحان در دنیا از آن بهره مند می شوند، شرح صدر است. شرح صدر به عنوان موهبتی الهی حکایت از گستردگی روح و وسعت و ظرفیت نفس انسان در طلب کمال دارد و از رسیدن به توانمندی روحی و معنوی او خبر می دهد؛ با توجه به این مهم، هدف در مقاله حاضر تبیین عوامل شرح صدر در زندگی انسان بوده که به صورت کتابخانه گردآوری شده است. از آنجایی که امروزه انسان ها در زندگی روزمره با مشکلات و سختی های فراوانی روبه رو می شوند که نیاز است در برابر آن ها شرح و سعه صدر داشته باشن، لذا ضرورت تبیین این موضوع در مقاله حاضر معین می شود. یافته های حاضر نشان می دهد که شرح صدر عواملی دارد که از جمله آن عبادت، ذکر و یاد خدا؛ تدبیر در قرآن، معرفت حقیقی و ... می باشد که انسان به وسیله آن ها می تواند به شرح صدر برسد و در مقابل مشکلات و سختی ها ایستادگی کند.

کلیدواژه ها: شرح صدر، عبادت، معرفت.

^۱ سطح ۲، مدرسه حضرت فاطمه معصومه (س)، www.semaianoori@gmail.com

مقدمه

شرح صدر به عنوان صفتی پسندیده برای رسیدن به کمال و کسب فیض از جانب خداوند سبحان است و اخلاق که یکی از مصادیق آن سعه صدر محسوب می‌شود، از مهمترین عوامل مؤثر در زندگی بشر به شمار می‌رود و بزرگترین و برترین عالمان برای پیشبرد اهداف مقدس الهی و هدایت جهانیان آراسته به این زینت الهی بوده‌اند.

در رابطه با موضوع حاضر مطالب فراوانی در کتاب‌ها و مقالات مختلف نوشته شده که از جمله آن: کتاب «شرح صدر» نوشته «قاسم واثقی» که در آن فضیلت اخلاقی شرح صدر و نقش آن در مدیریت توضیح داده شده است. آن‌گاه آثار شرح صدر بیان شده و در پایان عوامل تقویت شرح صدر معرفی شده است و کتاب «شرح صدر در قرآن و روایات» نوشته «زهره سادات میری» که در آن شرح صدر از دیدگاه قرآن و منابع روایی مورد مطالعه قرار گرفته است و کتاب «حضور قلب در نماز» نوشته «رحیم کارگر و همکاران» که در آن از نماز به عنوان یکی از عوامل شرح صدر یاد شده است.

پیامبران برای ارشاد خلق و تحمل مشکلات تبلیغ باید به ابزاری چون شرح صدر مجهز می‌شدند، براین اساس می‌توان گفت که این خصلت نیکو از زمان قبل از اسلام بوده است و حتی ممکن است به زمان خلقت آدم برگردد.

هدف در مقاله حاضر تبیین عوامل شرح صدر در زندگی انسان از منظر قرآن و سیره معصومین (علیهم السلام) بوده، چرا که انسان‌ها در زندگی خود برای مقابله با مشکلات و صبور بودن نیازمند چنین صفت پسندیده در وجود خود می‌باشند. از آنجا که علت و سبب این نوع رفتارها و مشکلات را در فقدان سعه وجودی افراد می‌توان جست؛ بدون تردید درمان این سرگردانی‌ها را هم در بروز و ایجاد شرح صدر باید جستجو نمود؛ بر همین اساس ضروری بوده که این موضوع تبیین شود.

مهمترین سؤالاتی که در مقاله حاضر در پی جواب دادن به آن‌ها بودیم عبارتند از: مراتب شرح صدر را بیان نمایید؟ عوامل شرح صدر در زندگی انسان از منظر قرآن و سیره معصومین (علیهم السلام) را تبیین کنید؟

۱- مفهوم شناسی

۱-۱- شرح صدر

شرح صدر در لغت به معنای «گشادگی سینه است؛ زیرا شرح در لغت به معنای بسط و گسترش دادن و صدر به معنای سینه است؛ اما شرح صدر در اصطلاح و فرهنگ قرآنی به معنای بسط و گشادگی سینه با نور، آرامش و رحمت الهی»^۱

۱-۲- عبادت

واژه «عبادت» در اصل به نظر بسیاری از واژه‌شناسان به معنی «خضوع» طبری در تفسیر «جامع‌البیان» می‌گوید: اصل عبودیت «که به نظر او شامل عبادت نیز می‌شود» نزد همه عرب به معنی ذلت و خاکساری است.^۲ قرطبی نیز می‌گوید: «اصل عبادت خضوع است.»^۳ لازم به ذکر است برخی از منابع به جای «خضوع» لفظ «ذلت» آورده‌اند، که نزدیک به خضوع است یا «نهایت خضوع» است.^۴

۱-۳- معرفت

در فارسی، واژه معرفت به معنای «آگاهی، شناخت و ادراک» است.^۵ در اصطلاح معرفت، ادراک شیء است به اندیشه و تدبیر در اثر آن چیز، که اخصّ از علم می‌باشد؛ زیرا علم مطلق ادراک است و به تفکر در خود شیء نیز حاصل می‌شود به عبارت دیگر می‌توان گفت: معرفت اعم است؛ زیرا علم ادراک حقیقت شیء است و معرفت ادراک شیء است؛ خواه به حقیقت باشد یا به ظاهر و آثار.^۶

۲- مراتب شرح صدر

^۱ راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۴۹۹.

^۲ طبری، جامع‌البیان، ج ۱، ص ۱۶۱.

^۳ قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱، ص ۲۲۵.

^۴ ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۲۷۲.

^۵ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۷، ص ۵۴۸۹.

^۶ مصباح، آموزش فلسفه، ج ۱، ص ۴۶۵.

آن چه در آموزه‌های قرآنی به عنوان شرح صدر یاد می‌شود، همان وسعت‌یابی وجودی است. به این معنا که وجود شخص از طریق عبودیت و شریعت، اسما و صفات الهی را در خود متحقق می‌سازد و فعلیت می‌بخشد. در این حالت شخص، متاله و خدایی شده و متصل به حقیقت وجود مطلق یعنی خداوند می‌شود و همه چیز را از چشم خداوند می‌بیند و عمل می‌کند. نهر وجودش به اقیانوس بی پایان و بی کران هستی متصل می‌شود و از آن جا تغذیه می‌کند. این نوعی فنای انسان در خدا و بقای انسان به بقای الهی است. این گونه است که قول و فعل انسان متاله و ربانی، همانگونه که به خود شخص می‌تواند انتساب یابد به خدا نیز منتسب شود.^۱

در مقام اتصال و فنا وسعت وجودی ایجاد شده، موجب می‌شود تا نوعی یگانگی و اتحاد یا وحدت ایجاد شود که در عرفان از آن سخن بسیار گفته‌اند. خداوند در چند جا به صراحت از شرح صدر سخن گفته است. از جمله در آیه ۲۴ سوره طه درخواست حضرت موسی (علیه السلام) را بیان می‌کند که خواهان شرح صدر است. همچنین در آیه نخست سوره انشراح از عنایت خاص خود نسبت به پیامبر (صلی الله علیه و آله) سخن به میان می‌آورد که به ایشان شرح صدر بخشیده است بی آنکه تقاضا در قالب نیایش و دعا از سوی آن حضرت صورت گرفته باشد هرچند که تقاضا و پرسش ذات را نمی‌توان انکار کرد؛ چرا که ذات آن حضرت همانند هر ذاتی به ویژه ذات انسانی، خواهان شرح صدر است و می‌خواهد به وسعت وجودی دست یابد و خدایی و متاله شود.

شرح صدر در انسان مؤمن موجب می‌گردد که آستانه تحمل فرد افزایش یابد و ماهیت آن بستگی به نوع رفتار آدمی، بینش و نگرش فرد به هستی، منش، اخلاق، توانایی‌های معنوی و جسمی و شرایط علمی و دانش فرد دارد. هر چه تعاملات فرد با افراد جامعه بیشتر باشد، شرح صدر نیز بیشتر تحقق می‌یابد. علاوه بر اینکه درک معارف و حقایق اسلام از لوازم شرح صدر بوده و با پاکی نهاد انسان ارتباط دارد، شرح صدر به معنای گشاده و گسترده بودن سینه، مراتبی دارد؛ گاه در مسیر خیر و گاه در مسیر شر.^۲ زمانی که در مسیر خیر باشد، مصداق آیه «خداوند هر کسی را بخواهد هدایت کند، سینه اش را برای

^۱ PAJOOHE.IR، راهکارهای عملی شرح صدر و افزایش آستانه تحمل، ۱۳۹۷/۱/۲۸.

^۲ همان.

پذیرش اسلام می‌گشاید.^۱ است و زمانی که در مسیر شرّ قرار گیرد، مصداق این بخش از آیه است «آنان که سینه برای پذیرفتن کفر گشاده‌اند؛ خشمی سخت از سوی خداوند بر آنان پس است و آنان را عذابی بزرگ خواهد بود.»^۲

شرح صدر همان نورانیت و سبب یقین و زهد است. نورانیتی که خداوند متعال در آیه نور ذکر می‌فرماید و مصداق آن همان نور امام (علیه‌السلام) است. در روایت آمده: «این همان نوری است که قلب مؤمن را روشن می‌کند؛ به واسطه این نور مؤمن به یقین، ثبات قدم، حیات طیبه و همه خیرات دست می‌یابد.»^۳

۳- عوامل تقویت شرح صدر در زندگی انسان

برای ایجاد شرح صدر، عوامل و اسبابی لازم است تا مسافر راه حق با به کار بستن آن بتواند آن را کسب و تقویت نماید.

۱- معرفت و شناخت حقیقی

نخستین عامل مولد شرح صدر بلکه عمده‌ترین و اصلی‌ترین عوامل آن معرفت حقیقی است، سایر عوامل در واقع مقدمات پیدایش این عامل هستند. امام سجاد (علیه‌السلام) در مناجات عارفین که منسوب به آن حضرت است در مقام نیایش می‌فرماید: «الهی فاجعلنا من الذین ترسخت اشجار الشوق إلیک فی حدائق صدورهم... قد کشف الغطاء عن ابصارهم و انجلت ظلمة الریب عن عقائدهم و ضمائرهم و انتفت مخالجة الشک عن قلوبهم و سرائرهم و انشרכת بتحقیق المعرفة صدورهم» «خدایا ما را از کسانی قرار ده که درختان شوق و عشق به تو در باغ‌های سینه‌هاشان ریشه دوانیده... پرده از دیده‌های دلشان برداشته شده و تاریکی شک از عقائد و ضمائر آن‌ها برطرف گردیده و وسوسه تردید از دل‌ها و نهاد

^۱ انعام، ۱۲۵.

^۲ نحل، ۱۰۶.

^۳ کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۱۹۴.

خداوند متعال در آیه «واذكر عبادنا ابراهيم واسحاق ويعقوب أولى الیدی و الابصار إنا أخلصناهم بخالصة ذکری الدار» در وصف سه بنده صالحش «ابراهیم، اسحاق و یعقوب می‌گوید؛ یاد کن بندگان ما ابراهیم، اسحاق و یعقوب که نیرومند و دیده‌ور بودند، ما آن‌ها را به خصلتی که یاد قیامت است، خالص گردانیدیم». ^۱ «عالم دنیا با هزاران درد و رنج توأم است. از این رو اعراض از دنیا نشانه روشن بینی انسان است و منشأ نوری است که به واسطه عنایت خدا در دل پدید می‌آید. دل بستن به دنیا تنگ و کوچک و زود گذر نشانه ضعف اعتقاد یا بی اعتقادی به جهانی برتر و پاینده تر است.» ^۲

خداوند در آیه دیگری می‌فرماید: «فأعرض عن من تولى عن ذکرنا ولم یرد إلا الحیاه الدنیا ذلک مبلغهم من العلم إن ربک هو اعلم بمن ضل عن سبیلہ و هو اعلم بمن اهتدی» «از کسی که از یاد ما روی گردانید و تنها خواهان زندگی دنیاست، اعراض کن. دانش اینها همین اندازه است نه بیشتر.» ^۳ پس، عدم ادراک حیاتی برتر از دنیا، سبب روی آوردن به دنیا و اعراض از یاد حق است. در مقابل، علم و اعتقاد به ملکوت و وصول به مقامات والای معنوی، حب دنیا را از دل می‌زداید و غیر خدا را در نظر حقیر می‌نماید.

نتیجه

یکی از مفاهیم اخلاقی که در قرآن و تعالیم اهل بیت (علیهم السلام) بسیار بر آن تأکید شده، شرح صدر است. شرح صدر ابزاری است که پیامبران الهی در مسیر رسالت خویش از آن بهره می‌گرفتند و در سایه این موهبت الهی، به تبلیغ دین و ارشاد مردم می‌پرداختند.

^۱ ص، ۴۵-۴۶.

^۲ بشیری، عوامل و آثار شرح صدر، ص ۱۵۴.

^۳ نجم، ۲۹-۳۰.

در دنیای شلوغ امروز، در جهانی که در آن مواجه با خصومت‌ها، ترس‌ها، تزلزل‌ها و شکست‌ها امری اجتناب‌ناپذیر است و بی‌ثباتی شخصیت، بی‌ثباتی در رفتار و نیز سرگردانی انسان امروز میان بایدها و نبایدها، بیش از پیش بر لزوم و ضرورت تقویت و کسب شرح‌صدر می‌افزاید؛ ضروری بوده به این بحث پرداخته و هدف در آن تبیین عوامل شرح‌صدر در زندگی انسان بوده است.

حاصل آنکه انسان باید در برابر مشکلات و مصائب زندگی ظرفیت بالایی داشته و شرح‌صدر را در وجود خویش افزایش دهد؛ بر همین اساس در مقاله حاضر ابتدا به تبیین مراتب شرح‌صدر پرداخته و سپس به بیان عوامل شرح‌صدر که از جمله آن معرفت حقیقی، تدبیر در قرآن، ذکر و یاد خدا، دعا، عبادت و توجه کامل به آخرت می‌باشد که از راه آن‌ها می‌توان شرح‌صدر را در جود خود افزایش داد.

منابع و مآخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

الف) کتب فارسی

- ۱- بشیری، ابوالقاسم، **عوامل و آثار شرح صدر**، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ نهم، ۱۳۸۵ ش.
 - ۲- جمعی از نویسندگان، **دانشنامه امام سجاد (علیه السلام)**، جلد ۱، قم: دارالهجره، چاپ دوم، ۱۴۰۵ ق.
 - ۳- جوادی آملی، عبدالله، **تفسیر قرآن کریم**، قم: نشر اسراء، چاپ سوم، ۱۳۵۸ ش.
 - ۴- خمینی، روح الله، **آداب الصلاه**، قم: آرما، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
 - ۵- _____، **شرح چهل حدیث**، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ چهل و یکم، ۱۳۸۱ ش.
 - ۶- _____، **شرح حدیث جنود عقل و جهل**، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۹ ش.
 - ۷- دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه دهخدا**، جلد ۷، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۷ ش.
 - ۸- شفیعی، حسین، **حکمت عبادات**، قم: اسراء، چاپ پانزدهم، ۱۳۸۸ ش.
 - ۹- فرحزاد، حبیب الله، **وسعت دل: شرح صدر در سیره پیامبر (صلی الله علیه و آله)**، قم: طوبای محبت، چاپ اول، ۱۳۹۳.
 - ۱۰- کارگر و همکاران، رحیم، **حضور قلب در نماز**، تهران: معارف، چاپ اول، ۱۳۹۱ ش.
 - ۱۱- محمودی، علیرضا، **شرح صدر**، تهران: همشهری، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
 - ۱۲- مصباح، محمدتقی، **آموزش فلسفه**، جلد ۱، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، چاپ هفدهم، ۱۳۹۶ ش.
 - ۱۳- میری، زهره سادات، **شرح صدر در قرآن و روایات**، تهران: بیکران دانش، چاپ اول، ۱۳۹۵ ش.
 - ۱۴- واثقی، قاسم، **شرح صدر**، قم: زمزم هدایت، چاپ اول، ۱۳۸۹ ش.
- ب) کتب عربی
- ۱۵- ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، **عوالی اللئالی العزیزه فی الاحادیث الدینیّه**، جلد ۴، قم: انتشارات سید الشهداء، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق.

- ۱۶- ابن منظور، جمال الدین، لسان العرب، جلد ۳، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.
 - ۱۷- حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، جلد ۴، تهران: اسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۶۷ ش.
 - ۱۸- خوانساری، آقا جمال، غرر الحکم و درر الکلم، جلد ۲، تهران: دانشگاه تهران، چاپ چهارم، ۱۳۶۶ ش.
 - ۱۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دار القلم، چاپ چهارم، ۱۴۱۶ ق.
 - ۲۰- راوندی کاشانی، فضل بن علی، النوادر، تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور، چاپ نهم، ۱۳۷۶ ش.
 - ۲۱- سیوطی، جلال الدین، الدر المنثور، جلد ۱، بیروت: دار الفکر، چاپ دوم، ۱۴۴۵ ق.
 - ۲۲- طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جلد ۱۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ نهم، ۱۳۸۳ ش.
 - ۲۳- طبری، محمد بن جریر، جامع البیان، جلد ۱، بیروت: ابن تیمیه، چاپ دوم، ۱۴۱۲ ق.
 - ۲۴- طوسی، نصیر الدین، شرح الاشارات و التنبیها، جلد ۳، قم: بوستان، چاپ چهارم، ۱۳۹۴ ش.
 - ۲۵- فتال نیشابوری، ابوجعفر، روضه الواعظین و بصیره المتعظین، قم: انتشارات رازی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ش.
 - ۲۶- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، جلد ۱، تهران: ناصر خسرو، چاپ اول، ۱۳۶۴ ش.
 - ۲۷- کاشی، عبدالرزاق بن جلال الدین، مجموعه رسائل و منصفات، تهران: انتشارات مبارکه، چاپ اول، ۱۳۷۹ ش.
 - ۲۸- کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، جلد ۱ و ۲ و ۳، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم، ۱۴۰۷ ق.
 - ۲۹- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، جلد ۷۰ و ۸۹، تهران: اسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۸۴ ش.
 - ۳۰- محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، جلد ۲ و ۴ و ۷، قم: دارالحديث، چاپ هفتم، ۱۳۷۵ ش.
 - ۳۱- ملکی تبریزی، جواد بن شفیع، رساله لقاء الله، قم: مبین اندیشه، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
- (ج)سایت
- ۳۲- PAJOOHE.IR، راهکارهای عملی شرح صدر و افزایش آستانه تحمل، ۱۳۹۷/۱/۲۸.

